

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО,

кандидат філософських наук, виконувач
обов'язків завідувача відділу історії, теорії та
методології соціології Інституту соціології
НАН України

Соціальний капітал у соціологічній перспективі: теоретико-методологічні аспекти дослідження

Abstract

Social capital is analysed as a multi-faced concept and discourse in contemporary social sciences. The particular attention was focused on the sociological interpretation of social capital represented by the works of R.Putnam, F.Fukuyama, E.Ostrom and other scholars.

The analysis of social capital in a post-communist context is undertaken. It is stated that, in a post-communist society, the strategies of forming a civil society and social capital are overlapped. Methodological and theoretical issues for the study and research on social capital and civil society are discussed and the methodological strategies are suggested.

Концепція соціального капіталу за кількістю посилань, референцій та інтерпретацій щодо неї є однією із новітніх і найпопулярніших у сучасній соціальній науці, зокрема в соціології. Вживання цього терміна та обговорення концепції набирають обертів і в сучасній пострадянській соціології та соціальній теорії [1; 2; 3, с.77–81]. Проте поняття соціального капіталу залишається суперечливим і багатозначним. Деякі сучасні теоретики, наприклад американська дослідниця Джін Коен, взагалі піддають сумніву доцільність використання у соціальній теорії поняття “соціальний капітал” як такого, що не додає нічого нового і “більше заплутує, аніж щось пояснює” [4, с.220]. Однак такий гостро критичний погляд є крайнім у сучасному дискурсі про соціальний капітал. Ми приєднуємося до позиції дослідників, які вважають, що ця концепція як спроба обґрунтування певного інтегрального

якісного показника суспільної життєдіяльності щось “таки пояснює” і за-
слуговує на увагу. Концепція соціального капіталу, очевидно, також задо-
вольняє певну методологічну потребу на даному етапі розвитку сучасної
соціальної теорії (та соціології зокрема) в її традиційних намаганнях “схо-
пити” та витлумачити “мегаскладну” соціальну реальність¹, щоби принайм-
ні наблизитись до відповіді на програмне Зіммеleve питання “*як можливе
суспільство?*” (або в більш наближеній до цієї концепції інтерпретації —
“*якими є умови існування соціально солідарного, економічно та культурно
розвиненого суспільства?*”).

Початок новітнього суспільно-теоретичного дискурсу про соціальний
капітал та новий імпульс академічних та суспільно-політичних дискусій на-
вколо нього пов'язані, насамперед, із дослідженнями американського теоре-
тика державного управління та соціолога Роберта Патнема. Останній ак-
тивно використовував концепцію соціального капіталу у вивченні традицій
громадянської активності в Італії та США початку 1990-х років [5; 6; 7].
Р.Патнем також успішно популяризував концепцію соціального капіталу у
науковому та громадському дискурсах, спровокувавши широкі дебати про
занепад соціального капіталу в США. Термін “соціальний капітал” став по-
пулярним не лише в академічних колах та виданнях. Проблематика якісних
показників суспільної життєдіяльності із середини 1990-х років активно
обговорюється в спеціалізованих суспільно-політичних та популярних ви-
даннях країн Заходу, особливо в США.

Багатозначність та метафоричність терміна дають змогу експертам із
різних дисциплін не лише знаходити свої аспекти та підходи до широкої
проблематики соціального капіталу, а й виявляти перетини між цими підхо-
дами. Й хоча економісти традиційно зосереджені на вивченні ринкових ме-
ханізмів, політологів цікавить державний устрій та політичний процес, а
особливим предметом уваги соціологів та антропологів є дослідження со-
ціальних груп та відносин у суспільстві, наприкінці 1990-х усі вони почали
активніше взаємодіяти стосовно проблематики соціального капіталу в со-
ціальній теорії. Як зазначають деякі аналітики, з початку 1990-х років со-
ціальний капітал виконує роль “зорганізовувальної концепції” в соціальних
науках, адже “важко знайти інший академічний термін, який би так швидко
увійшов до спільного словника суспільного дискурсу, як ідея соціального
капіталу” [8, с.1]. Методологічні орієнтири концепції соціального капіталу
також стають дедалі більш затребуваними для аналізу суспільних транс-
формацій у різних частинах світу, зокрема в посткомуністичних країнах [9;
10; 11]. Міжнародні економічні інституції, такі як Світовий банк, залучили й
активно використовують концепцію соціального капіталу в поняттєвому
апараті інституціонального аналізу проблем та перспектив розвитку країн із
перехідною економікою. Цей багатозначний термін позначає різні поняття

¹ Автор висловлює вдячність своїм колегам по Інституту соціології НАНУ А.Руччі,
В.Танчерові, В.Королькові, Ю.Саєнкові, Є.Головасі, С.Максєву, В.Врублевському, В.Та-
расєнкові та іншим за плідне і конструктивне дискутування із приводу методологічних пи-
тань сучасного соціологічного знання, його форм та стилів (зокрема “метафоричності”) та
проблем відображення “мега-складної” (Ю.Саєнко) соціальної реальності.

для фахівців різних галузей, проте спільним залишається “спокуса для всіх ентузіастів концепції соціального капіталу використовувати її стосовно будь-якої неформальної громадської участі” [8, с.1]. У цьому сенсі розуміння того, що означає і чим є соціальний капітал — поняття, яке важко піддається традиційним процедурам формалізації, часто досягається на підставі принципу відсутності (або нерозвиненості) його ознак на тлі негативних характеристик суспільної життєдіяльності. Експерти зазначають із цього приводу: “...Коли ми часто чуємо вислови про те, що в якомусь суспільстві виявляється масова асоціальна поведінка в таких її формах, як безвідповідальність, здириництво, хабарництво чи корупція, це трапляється тому, що громадяни недостатньо дбають про накопичення соціального капіталу” [8, с. 1]. Отже, соціальний капітал асоціюється тут з такими соціальними характеристиками “здорової”, “ідеальної” соціальності, як довіра, соціальна підтримка та солідарність між членами суспільства.

У контексті нашого аналізу серед численних тлумачень соціального капіталу ми зосередимо увагу на його соціологічній інтерпретації (репрезентованій, зокрема, Р.Патнемом та іншими теоретиками його кола), а також на подальших теоретичних дебатах навколо цієї теми в річищі суспільно-громадянської парадигми, окресленої американським дослідником. І хоча, як ми покажемо, ця інтерпретація не позбавлена вад та суперечностей, саме вона, на нашу думку, наближається до комплексу ідей та історичних традицій розуміння громадянського суспільства. Уявлення про соціальний капітал у цьому сенсі набуває значення *інтегральної концепції громадянського суспільства*.

Теоретичне обґрунтування концепції

Концепція соціального капіталу є одним із центральних теоретичних положень італійських студій Р.Патнема та його колег “Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії” [5]. Ця концепція є узагальнювальним висновком дослідника у його відповідях на питання, чому громадське життя в одних регіонах Італії є активним, а уряди більш ефективними та відповідальними, тоді як в інших регіонах громадські традиції є нерозвиненими, процвітає клієнтизм та корупція, а діяльність місцевих владних інституцій є неефективною. На думку Р.Патнема, причини цього становища полягають у регіональних відмінностях щодо акумуляції, потенціалу та проявів такого феномена соціальної суспільної життєдіяльності, як *соціальний капітал*. Простеживши теоретичну логіку американського дослідника, можна відзначити, що соціальний капітал у його інтерпретації є певною інтегральною соціальною характеристикою. Вона охоплює рівень розвитку громадянської співпраці та здатності громадян до об’єднань (того, що дослідник визначає також як індекси громадянськості та зрілості громадянських традицій), а також норми та цінності суспільних відносин, передусім такі, як взаємність і довіра. В невеличкому есе “*Спільнота, що процвітає*” [6], яке містить виклад засад і принципів нормативно-ідеального суспільства, дослідник зазначає: “За аналогією з поняттями фізичного капіталу та людського капіталу — засобів та навичок, що поліпшують індивідуальну виробничу

продуктивність — “соціальний капітал” стосується характеристик соціальної організації, таких як соціальні зв’язки, норми та довіра. Останні сприяють координації та співпраці для взаємної користі” [6, с.1]. За висновком Р.Патнема, “добровільну співпрацю легше підтримувати у спільноті, яка має значні накопичення соціального капіталу у вигляді норм взаємності та мережі громадської активності” [5, с.204]. Отже, за Р.Патнемом, формами соціального капіталу є соціальні норми, інституціоналізована в зразках панівної соціальної практики довіра та людські взаємини, які він називає “горизонтальними” зв’язками співпраці, відмінними від “вертикальних” суспільних відносин ієрархії, підпорядкування та залежності.

Поняття соціального капіталу не є, звичайно, теоретичним винаходом американського дослідника. Підходи до *капіталу* людських ресурсів, суспільних взаємин, норм та цінностей на відміну від *фізичного капіталу* засобів виробництва, *фінансового* або *торгового* капіталу були закладені ще в класичній політичній економії А.Сміта та Д.Рікардо. Для Сміта економіка у повному розумінні є гуманітарною, ба й морально-етичною наукою, яка вивчає передусім взаємини між людьми. Ці традиції були продовжені й розвинені, зокрема, К.Марксом у його критичній концепції відчуження як певної інтегральної характеристики соціально-економічного та соціокультурного суспільного буття, пов’язаної з розвитком товарно-ринкових відносин. Сучасні соціологічні інтерпретації концепції соціального капіталу були вперше артикульовані французьким соціологом П.Бурдьє та американським теоретиком Дж.Коулменом.

Для П.Бурдьє соціальний капітал є одним із типів капіталів позаекономічної природи, які він розглядає у своїх дослідженнях символічної влади та панування, соціального виробництва в науці, культурі та освіті, а також у студіях, присвячених відтворенню соціокультурних відмінностей, соціальних статусів та стратифікацій. Бурдьє визначає соціальний капітал як “сукупність існуючих або потенційних ресурсів, які пов’язані з наявністю усталеної мережі більш-менш інституціоналізованих відносин взаємного знайомства та визнання, або іншими словами, членства в групі” [12, с.248]. Однак, згідно з Бурдьє, соціальний капітал є дещо більше, аніж просто мережа групових зв’язків. Його природа передбачає трансформацію сталих відносин, таких як сусідство, стосунки у колективі колег та навіть родинні зв’язки, у відносини, які є “необхідними та обраними, що передбачають тривалі суб’єктивно-емоційні зобов’язання (відчуття вдячності, поваги, дружби тощо)” [12, с.249–250]. Тобто це зв’язки особливої природи — позитивно-емоційні та побудовані на довірі. Бурдьє звертає особливу увагу на такий важливий елемент соціального капіталу, як довіра — тема, що є однією із центральних у соціологічних тлумаченнях цієї концепції та загалом у класичній соціологічній теорії¹. Як зазначає французький соціолог, “користую-

¹ Як зауважує з цього приводу американська дослідниця Памела Пакстон, “перелік соціальних теоретиків, які висловлювалися з приводу важливості довіри або об’єднань для громадського життя, можна переглядати як довідник “хто є хто” в соціальній теорії — Маркс, Дюркгейм, Вебер, Локк, Зіммель” [13, с. 91].

чись довірою та накопиченим ними капіталом зв'язків, люди, здатні, як то кажуть, "прийшовши з пустими руками, унести з собою увесь ринок, маючи замість грошей своє обличчя, ім'я та честь", і навіть "ручатися (в смислі "розпочинати справу"), незалежно від того, є в них гроші чи немає" [14, с.233]. У своїх дослідженнях Бурдье показує також взаємозв'язок та "конвертовуваність" різних типів капіталів у суспільстві, скажімо, матеріального — у символічний, і навпаки. Це тема, яка є досить плідною в межах аналізу, скажімо, формування новітніх політичних та економічних еліт у посткомуністичних суспільствах.

Для іншого теоретика соціального капіталу Дж.Коулмена ця концепція є похідною від теорії раціональної дії та обміну, позбавлених індивідуалістських крайнощів. У тлумаченні Коулмена, соціальний капітал як ресурс дії — це "один із способів залучення елемента соціальної структури в теоретичну парадигму раціональної дії" [15, с.6]. Американський соціолог виокремлює такі форми соціального капіталу, як зобов'язання та очікування, інформаційні канали, а також соціальні норми. Коулмен застосовував концепцію соціального капіталу у своєму аналізі причин поганих показників шкільної успішності та передчасного залишення школи деякими підлітками. Причиною цих явищ, на думку дослідника, є дефіцит соціального капіталу родинного кола та соціального середовища цих учнів.

Проте, на наш погляд, саме в підходах Р.Патнема до феномена соціального капіталу в його італійських студіях та в подальших розвідках із приводу стану та тенденцій розвитку соціального капіталу в США ця концепція набуває системного соціологічного звучання. Як зазначає американський дослідник К.Ерроу, твердження Патнема про те, що участь громадян у добровільних об'єднаннях підвищує політичну та економічну ефективність суспільства (навіть тоді, коли самі ці об'єднання не відіграють суттєвої ролі ані в політиці, ані в економіці), структурно нагадує тезу М.Вебера про важливість культурно-релігійних традицій для розвитку економіки суспільств. І хоча Веберова і, як ми далі покажемо, Патнемова тези відкриті для критики та дискусії, в обох випадках "ідеться про перехід способу мислення від одної соціальної реальності до іншої" [16, с.4].

Р.Патнем, розглядаючи питання організації життя людських суспільств та громад, зачепив основний нерв модерного суспільно-гуманітарного знання. Проблеми можливості колективної дії та спільної життєдіяльності, які передбачають подолання вузьких егоїстичних інтересів окремих членів суспільства, були порушені й аналізувалися свого часу такими мислителями, як Ж.-Ж.Руссо з його концепцією суспільного договору, Т.Гоббс з його обґрунтуванням необхідності держави як третейського Левіафана у подоланні "війни всіх проти всіх", Д.Юм, Дж.Локк та інші класики соціально-філософської думки. Посилаючись на цю традицію у розв'язанні дилеми раціонального громадського духу, Р.Патнем у своєму італійському дослідженні цитує Д.Юма, котрий наводить яскравий приклад втрати хліборобами власного урожаю через взаємну недовіру та нездатність до співпраці. "Нездатність співпрацювати для спільного добра, — зазначає Р.Патнем, — не обов'язково означає незнання або ірраціональність" [5, с.199]. "Хлібороби Юма не є нікими, божевільними або зловмисними; вони радше у пастці"

[6, с. 1]. Додержання, на перший погляд, раціональної стратегії дії, спрямованої на зменшення ризику власної поразки чи невдачі, призводить тут до прямо протилежних наслідків. Американський дослідник наводить переконливі приклади сучасних варіацій такої ситуації:

- батьки у будь-яких громадах бажають кращих умов для освіти своїх дітей, але спільні зусилля для поліпшення громадських шкіл часто є слабкими та недостатніми;
- мешканці американських гетто мають спільну зацікавленість у безпеці своїх вулиць, але спроби налагодити колективні дії з запобігання злочинності чомусь не вдаються;
- збіднілі фермери країн третього світу потребують ефективніших зрошувальних систем та ринкових механізмів, однак співпраця з реалізації цих цілей не розгортається належною мірою;
- глобальне потепління загрожує життю всіх жителів планети, але намагання налагодити спільні дії міжнародної спільноти з метою запобігти цьому ризику є поки що неефективними [6, с. 1].

Читач може легко продовжити цей перелік, наводячи приклади загроз суспільному та громадському благополуччю та безпеці, які виникають внаслідок неможливості (або небажання) налагодити співпрацю всіх зацікавлених сторін через недовіру одна до одної. (Українські приклади тривалого протистояння різних гілок влади тут особливо показові.) Зауважимо, що в Юмовому хрестоматійному сюжеті та в модерних прикладах пасток “очевидної раціональності” йдеться про загальні закономірності людської природи та споконвічні дилеми-суперечності між індивідуальними, груповими та суспільними інтересами, між індивідуальними та колективними рішеннями й діями. Такого роду суперечності узагальнюються експертами з теорії ігор як типова “дилема в’язнів”. Сутність її полягає у ситуації взаємної підозри сторін, а отже, неможливості співпраці їх задля взаємного блага через відсутність довіри один до одного, брак координації дій, а також у недостатній упевненості щодо спільної кооперативної стратегії сторін. Замкнене коло недовіри, що виникає у ситуації “дилеми в’язнів” або подібної до неї “трагедії громад” (Г.Гардін)¹, можна розірвати лише взаємним актом довіри сторін одна до одної, а сприятливі соціальні обставини для цього визрівають у суспільствах, громадяни яких достатньо інвестують у взаємну довіру. “Взаємна довіра необхідна для цивілізованого життя” [11, с.201], — констатує Р.Патнем. Понад те, на переконання американського дослідника (погляд, що нагадує класичний етико-культурний аргумент М.Вебера в його поясненнях розвитку капіталізму), причинно-наслідковий ланцюжок між соціально-економічною ефективністю суспільств, з одного боку, і потенціалом соціального капіталу та рівнем розвитку громадських чеснот — з іншого, виглядає таким чином: *суспільства та громади стають цивілізованими не тому, що вони є економічно заможними, а навпаки — суспільства за-*

¹ Ситуація “трагедії громад” полягає в проблемі використання спільних ресурсів (таких, як пасовиська, водоймища, ліси, ґрунтові води, чисте повітря тощо). Коли користувачі спільних благ не бажають координувати свої дії з контролю чи обмеження споживання таких ресурсів, останні швидко виснажуються та вичерпуються.

можні саме тому, що історично формувались як громадянські. “Видається, що соціальний капітал, втілений у нормах та зв’язках громадської участі, є передумовою економічного розвитку, а також ефективного врядування”, — посилює свою тезу Р.Патнем [6, с.3].

Яким же чином соціальний капітал сприяє ефективному врядуванню, суспільному прогресу і навіть економічному зростанню суспільств? На думку американського дослідника, соціальний капітал накопичується в суспільстві у двох основних взаємопов’язаних інституціональних формах: у нормах взаємності міжособистісних відносин і в горизонтальних¹ мережах (*networks*) та зв’язках громадської активності. Р.Патнем показує, як у цих взаємопов’язаних інститутах соціального капіталу генерується суспільна довіра — вирішальний елемент ефективної суспільної життєдіяльності, або, як каже Ф.Фукуяма, “своєрідні мастила”, які дають змогу групі чи організації функціонувати ефективніше [17, с.129]. Аргументи щодо такої зумовленості є такими:

1. Горизонтальні зв’язки громадської участі (*networks of civic engagement*) сприяють формуванню норм узагальненої взаємності: “я зроблю це для тебе зараз у сподіванні на те, що згодом ти або хто-небудь інший також допоможуть мені” [6, с.3]. Такий первинний і спонтанний акт допомоги ближньому є вже певною інвестицією (якщо запозичити економічну термінологію) в соціальний капітал. Останній, на відміну від конвенційного економічного капіталу, за формою свого існування та виявами не може бути чиєюсь приватною власністю, а є суспільним благом. Ресурс соціального капіталу зростає мірою поширення актів взаємної довіри членів співтовариства. Отже, суспільство, в якому потенціал взаємності, доброзичливості та довіри громадян один до одного зростає, є ефективнішим у соціальному та економічному аспектах своєї життєдіяльності. Як показують Р.Патнем, Е.Остром, Ф.Фукуяма та інші дослідники, ефективність суспільств із високим рівнем соціального капіталу зумовлена передусім скороченням витрат на пильнування за дотриманням угод та контрактів як формальної основи суспільної взаємодії. Іншими словами, такі суспільства суттєво економлять ресурси та час на утримуванні різного роду “третейських Левіафанів”, зокрема державних інституцій, яким члени “недовірливих” суспільств ще й не сповна довіряють. Інший дослідник проблематики соціального капіталу Ф.Фукуяма зауважує з цього приводу: “Звичайно, навіть за відсутності соціального капіталу цілком можливо сформувати соціальні групи, які успішно функціонують, використовуючи різні формальні механізми координації — такі як контракти, ієрархії, конституції, правові системи тощо. Але наявність неформальних норм помітно скорочує те, що економісти називають “транзакційними витратами” — витратами, пов’язаними з підготовкою та укладанням угод, а також забезпеченням їх дотримання. Крім того, за

¹ Р.Патнем, як відомо, наголошує відмінність “горизонтальних” зв’язків співпраці, кооперації та взаємної добровільної відповідальності від “вертикальних” суспільних відносин ієрархії, підпорядкування та залежності. Саме “громадянсько-свідомі” спільноти, добровільні об’єднання та мережі формують горизонтальні зв’язки співпраці, а отже, й соціальний капітал громади.

певних обставин соціальний капітал сприяє більш високому ступеню новаторства й полегшує адаптацію в групі” [17, с.130–131].

Популярними формами та практиками культивування взаємної довіри й накопичення соціального капіталу в громаді є різні форми виробничої кооперації та кредитні спілки, поширені в різних варіаціях по всьому світу.

2. Другий аргумент щодо позитивного впливу високого рівня соціального капіталу на інституціональну та економічну ефективність життєдіяльності суспільства полягає в тому, що горизонтальні зв'язки громадської участі сприяють координації та комунікації між громадянами. Співпраця та кооперація громадян у різних суспільних починаннях також поглиблюють їхню взаємну довіру та поширюють інформацію про людей, вартих (або не вартих) довіри. Дослідники, які вивчають стратегії раціонального вибору з погляду теорії ігор, зокрема згадувану дилему в'язнів, роблять висновок про те, що співпраця та довіра між дійовими особами в подібних ситуаціях виникають тоді, коли накопичується позитивна інформація про взаємні конструктивні дії партнерів. У практиці повсякденних економічних (та й політичних) відносин цей ефект відомий як *ділова репутація* партнера. В цьому сенсі Дж.Коулмен наводить приклад професійно необхідного високого рівня довіри між діловими партнерами в такій особливій царині економічної діяльності, як торгівля діамантами. Тут можливі випадки, коли один партнер передає іншому, повністю довіряючи йому, велику кількість діамантів для експертизи та оцінки, не вимагаючи жодної формально-юридичної процедури з оформлення такої передачі. Справжня раціональність такої взаємно довірливої поведінки торговців діамантами полягає у суттєвій економії часу та витрат на формальні юридичні процедури. Але більш важливим мотивом тут є додержання неписаних норм своєрідної корпоративної етики цієї діяльності, яка (етика) ставить поза межами професії будь-яку людину, котра хоч одного разу зрадила професійну довіру.

Тісні регулярні контакти, взаємодія та зв'язки членів корпоративної, професійної, сусідської, місцевої громад або будь-якого співтовариства генерують інформацію про їхню репутацію. Р.Патнем з цього приводу зазначає: “Мережі громадської активності полегшують зв'язок та поліпшують надходження інформації про надійність тих чи інших індивідів. За допомогою мережі громадської активності передається інформація про репутацію ... Чим кращий зв'язок (як прямий, так і опосередкований) між партнерами, тим більша їхня взаємна довіра і тим легше їм співпрацювати” [5, с.212].

Така інформація може поширюватися у такій специфічній та неоднозначній формі, як чутки, які утворюють своєрідне соціальне знання членів співтовариств. Репутація надійного та чесного партнера стає основою формування відносин довіри та накопичення соціального капіталу цієї групи. Поряд із тим можлива недоброчесність та непорядність індивіда підриває подальшу довіру до нього інших членів співтовариства. “Мережі громадської активності збільшують потенційні витрати порушника будь-якої конкретної угоди. Корисливість піддає ризику вигоди, які він сподівається мати від усіх інших угод, у яких він тепер бере участь, так само як і вигоди від майбутніх угод”, — пише Р.Патнем [5, с. 211–212]. Це зауваження особливо важливе, як ми покажемо далі, стосовно посткомуністичних країн і пояснює

певною мірою, чому здирство, корупція та інші негативні та соціально руйнівні стратегії “життя сьогоднішнім” не сприяють розвитку соціального капіталу.

3. Останнє спостереження дає змогу перейти до третього аргументу щодо суспільної ефективності соціального капіталу, що генерується в горизонтальних зв'язках громадської участі. Йдеться, за Р.Патнемом, про накопичення та акумуляцію позитивного досвіду успішної співпраці та взаємної довіри, яка, своєю чергою, послуговує культурною та психологічною основою для подальшої співпраці. Іншими словами, акумульований соціальний капітал забезпечує суспільну стабільність та сталість розвитку завдяки незримим повсякденним актам взаємності та довіри членів соціальної групи. Погляд на соціальний капітал як на культурне та історичне надбання минулих поколінь і наслідок існування традиції взаємності дає підстави пояснювати відмінності в його розвитку в Південному та Північному регіонах Італії саме історичними причинами, як це робить Р.Патнем.

З погляду теоретично-нормативної ідеальної моделі поки все начебто зрозуміло. Однак виникає питання: як можливе формування та первинне накопичення соціального капіталу за умов радикальної суспільної трансформації, коли відбувається злам настанов, традицій та цінностей у суспільствах, які відзначаються нестабільністю, аномією та високим рівнем генералізованої взаємної недовіри? Йдеться, зокрема, про посткомуністичні суспільства.

Концепція соціального капіталу в посткомуністичному контексті

Сучасні посткомуністичні суспільні трансформації часто створюють приводи для перегляду, критики чи реконцептуалізацій багатьох соціальних теорій, таких як теорія соціального капіталу. Ми не аналізуватимемо детально конкретні проблеми формування та нагромадження соціального капіталу в посткомуністичних суспільствах (тема, яка вимагає окремого дослідження). Зосередимо увагу на *теоретико-методологічних* проблемах посткомуністичних (насамперед пострадянських) трансформацій у зв'язку з концепцією соціального капіталу.

Передусім звернімося до Патнемової тези про історично та культурно зумовлений характер соціального капіталу. Аргумент американського теоретика в його дослідженнях традицій громадської активності в Італії зводився, як ми відзначали, до регіональних відмінностей, що склалися *історично*. Згідно з Патнемом, соціальний капітал є феноменом історичної природи й подібно до економічного капіталу формується на основі історичної традиції, а отже, потребує певного часу та сприятливих умов суспільного розвитку для його нагромадження, як це відбувалось у північній Італії. Натомість, приклад Південного регіону країни (що його також наводить Р.Патнем) свідчить про те, що недостатній розвиток соціального капіталу і його інституціональних форм у “горизонтальних” мережах громадської активності та співпраці, пояснюваний браком історичних традицій, створює певний соціальний вакуум. Останній заповнюється з утворенням мережі

клієнтурних взаємозв'язків, формуванням “вертикальних” міжособистісних відносин “патрон–клієнт” та розвитком мафіозно-інституціонального порядку. Перший зріз проблем посткомуністичного суспільства подібний до південноіталійських варіацій, описаних Патнемом. Відсутність модерної історичної традиції громадянського суспільства та розвинених практик і мереж громадської активності — є важливою причиною слабкості соціального капіталу та засилля клієнтизму в посткомуністичних країнах.

Другий зріз проблем посткомунізму щодо теорії та практики формування соціального капіталу пов'язаний з розривом сталого стабільного суспільного розвитку та непослідовністю політики реформ у деяких, зокрема у слов'янських, пострадянських країнах. Позитивний суспільний ефект соціального капіталу, власне, передбачає як результат (та одночасно умову) його формування соціальну стабільність та сталість суспільного розвитку. Мусимо визнати, що в цьому аспекті деякі посткомуністичні країни значно поступаються навіть “мафіозній стабільності” італійського Півдня.

І нарешті, третій зріз проблем посткомуністичних суспільств з погляду теоретичних та практично-політичних умов формування соціального капіталу в таких суспільствах зводиться до комплексу аргументів інституціональної природи. Аналізуючи російську трансформацію, шотландський дослідник Річард Роуз доходить висновку, що посткомуністичне суспільство (зокрема, російське) є *антимодерним* суспільством [9], в якому головні формальні інститути, притаманні модерному суспільству (державні організації, ефективна раціональна бюрократія та ринок), “не працюють” повною мірою або працюють із цілковито непередбачуваним ефектом. Роуз розгортає ідеальну типологію соціетальних характеристик, з одного боку, модерних суспільств, а з іншого — антимодерних, до яких належить більшість пострадянських країн, зокрема три слов'янські (табл.).

Таблиця

**Модерні та антимодерні суспільства
в порівняльних характеристиках [9, с. 148]**

Соціетальні характеристики	Модерне суспільство	Антимодерне суспільство
Функціонування	Складне	Складне
Сигнали-регулятори	Ціни, закони	“Правила”, політика, хабарі, особисті контакти
Відкритість	Прозоре	Напівпрозоре або тіньове
Верховенство права	Присутнє	Залежність судової влади
Причина та наслідки	Піддаються розрахунку	Невизначені
Результати	Ефективні	Неефективні
Ефективність системи	Присутня	Іноді, але не завжди

Дослідник порівнює ідеальну ситуацію ефективної роботи модерних інститутів із використаним М.Вебером образом механізму, що вправно пра-

цює, або, у сучасній інтерпретації, з автоматом для продажу води, газет, цигарок тощо. Споживач кидає в автомат гроші й отримує свій товар, не замислюючись над внутрішнім механізмом машини. Подібно до такої машини працюють модерні інституції, задовольняючи соціальні потреби та пропонуючи соціальні послуги платникам податків. У цьому випадку неформальні стосунки, які виникають між людьми, не є свідченням їхньої недовіри щодо інституціональної спроможності бюрократичної машини. Інша ситуація утворюється в антимодерних суспільствах, де ця машина працює зі збоями або непередбачувано. Люди, котрі все ж таки покладаються на державні інституції та формально встановлений порядок (який майже не діє), нерідко опиняються серед соціальних невдач. Щоби бути успішними за такої ситуації індивіди вимушені покладатися на неформальні, тіньові, клієнтурні зв'язки з "патронами", тобто суб'єктами, здатними розв'язати будь-яку проблему "неформально". В цій ситуації цілком відповідно до сценарію, описаного Р.Патнемом та іншими дослідниками вирішальну роль у компенсації неефективності державної машини за браком соціального капіталу відіграють неформальні, іноді напівкримінальні "посередницькі структури". Р.Роуз пише: "Росія (та й сусідня Україна, відзначимо ми. — В.С.) продовжує потерпати від "відсутності серединних організацій", які пов'язують неформальні суспільні мережі та сучасні (державні) інституції, й ця прогалина часто заповнюється антимодерними підприємствами, керованими колишніми номенклатурними посадовцями або мафіозними угрупованнями" [9, с. 151]. "Відсутність серединних організацій" між державою та суспільством являє собою брак структур, норм та практик громадянського суспільства.

Отже, посткомуністична трансформація та "перехідна" природа посткомуністичних суспільств надали особливої гостроти методологічним проблемам щодо умов та можливостей формування соціального капіталу у суспільствах, в яких відсутня або радше перервана історична традиція громадянської співпраці, які є нестабільними та в яких нерозвинена ефективна інституціональна державна структура (або ефективна раціональна бюрократія західного типу). В цьому контексті постає питання про сутність та природу соціального капіталу. Зокрема, чи слід розуміти його лише згідно з жорсткою історико-традиційною моделлю інтерпретації, яку наводить Р.Патнем?

У теоретико-методологічному плані обнадійливе твердження щодо можливості формування соціального капіталу в будь-яких суспільствах, включно з посткомуністичним українським чи російським, передбачає реінтерпретацію самої природи соціального капіталу. На відміну від Р.Патнема, деякі теоретики, такі як Ф.Фукуяма та Е.Острем, дотримуються думки про спонтанну (на відміну від історично детермінованої) нормотворчість стосовно етики та правил соціальної співпраці. Зокрема, Ф.Фукуяма посиляється на дослідження Елінор Острем, яка узагальнила близько п'яти тисяч прикладів формування спонтанних практик громадської співпраці або сумісного раціонального використання спільних ресурсів, тобто свідомого подолання людьми ситуацій "трагедії громад" чи "дилеми в'язнів". Фукуяма, однак, досить чітко формулює той набір умов, за яких соціальний ка-

пітал може формуватися стихійно. Аналізуючи приклади, наведені Остром, Фукуяма доводить, що такими умовами є розмір громади чи групи, їхні кордони, повторюваність взаємодій членів громади чи групи, наявність первинних настанов, що їх поділяють члени громади, та усвідомлення невдалих рішень, завдяки чому громада чи група згодом може запобігти повторенню їх. Висновок цього дослідника є таким: "Спонтанне відтворення соціального капіталу можливе у відносно малих, стабільних групах, членство в яких обчислюється сотнями чи, в крайньому разі, тисячами. Воно спостерігається й у більш населених суспільствах, але лише в тих із них, де вже наявна стійка політична система та панування права, адже соціальний капітал у багатьох випадках є наслідком міцного правопорядку" [17, с.145].

Останні зауваження Ф.Фукуями увиразнюють проблематичність швидкого та спонтанного формування соціального капіталу на макросоціальному рівні в подібних до України посткомуністичних суспільствах, які аж ніяк не відрізняються стійкістю політичної системи та верховенством права. Водночас аргументується можливість стратегії нарощування соціального капіталу в таких суспільствах. Така стратегія може полягати *в заохоченні державними інституціями окремих практик спонтанної кооперації та співпраці між громадянами в межах окремих громад чи соціальних груп та в поширенні таких практик на широкий загал*. Ідеться, по суті, про формування "острівців" соціального капіталу та громадянського суспільства в посткомуністичних суспільствах за умови взаєморозуміння між суспільством і державою.

Одне з принципових питань щодо теорії соціального капіталу, актуалізованих посткомуністичною трансформацією, полягає у визначенні сутнісних характеристик такого явища, як соціальний капітал, його соціальної спрямованості та ефективності. На перший погляд, посткомуністичні суспільства мають багато соціальних передумов, які стало асоціюються зі сприятливими можливостями розвитку соціального капіталу. Україна та Росія ще й досі є країнами з майже цілковитою письменністю населення, де майже кожний учасник ринку праці має принаймні середню шкільну освіту. Майже три чверті населення цих країн проживають у містах. Посткомуністичні країни мають відносно розвинені транспортну та телекомунікаційну системи, бурхливо розвиваються такі новітні засоби масової комунікації, як Інтернет. Разом із тим соціокультурний спадок комуністичної доби, присутній у системі та традиціях організації життєдіяльності таких суспільств, є досить впливовим. Передусім, це виявляється в тому, що громадяни посткомуністичних, зокрема пострадянських, країн у стратегіях своєї життєвої поведінки активно формують численні алгоритми подвійних (ба й потрійних) соціальних реальностей. Неформальні мережі людських стосунків (як емоційно-приятельські, так і раціональні "рятівні", відомі як "блат", непотизм, місництво тощо), на думку багатьох дослідників [9; 11; 18], не лише збереглися, а й відтворюються у новій якості як "тіньові" економіки та "альтернативні" (часто щодо закону) неформальні спільноти та системи комунікацій нової посткомуністичної доби.

У певному сенсі життєва стратегія порятунку та виживання у колі "своїх людей" у періоди болісної соціальної трансформації є ефективною раціо-

нальною індивідуальною поведінкою, яка у несподіваний спосіб актуалізує питання природи та якості соціального капіталу. Про що йдеться? Соціологічні факти, зокрема дані моніторингові Інституту соціології НАН України [19], свідчать, що за умов соціально-економічної кризи особливої важливості набувають міжособистісні взаємини між людьми — сімейні, дружні та приятельські стосунки. Український дослідник Є. Головаха зауважує з цього приводу: “Соціальне мікросередовище останніми роками виконує украй важливу для збереження стабільності суспільства функцію соціально-психологічної й моральної підтримки, пом’якшуючи стреси, спричинені соціально-економічною кризою, руйнацією традиційного способу життя і трансформацією ціннісно-нормативної системи” [20, с.111]. Однак чи можуть неформальні міжособистісні взаємини, певною мірою сформовані вимушено-раціональними стратегіями родинно-кланового виживання в період кризи, бути аналогом автентичної соціальності вільних особистостей стабільного соціуму та основою формування соціального капіталу громадянського суспільства? І як відрізнити формально ізоморфні різновиди соціального капіталу кооперативної співпраці, взаємодопомоги та довіри громадян від “соціальних капіталів” кругової поруки, кланової солідарності та корпоративності мафіозних угруповань (скажімо, сумнозвісних “луганських бригад”)? Питання не прості, й багато критиків звертали увагу на вразливість концепції соціального капіталу саме в цьому формальному плані, зокрема стосовно невизначеності критеріїв його соціальної спрямованості. Так, Ф.Фукуяма, виходячи з найзагальнішого визначення соціального капіталу як зводу неформальних правил чи норм, які дають змогу членам групи, котрі їх поділяють, взаємодіяти один з одним, констатує, що соціальний капітал аж ніяк не завжди є благом: “І мафія, і ку-клукс-клан є складовими американського громадянського суспільства; обидві організації володіють соціальним капіталом, але при цьому діють на шкоду соціуму” [17, с.145]. Застарілий та знецінений соціальний капітал соціальної взаємності, який виникає за певного типу чи способу виробництва (скажімо кустарного традиційного ремісництва), може також стати відчутною інституціональною завадою для розвитку нових виробництв чи технологій, які вимагатимуть нових форм групової координації та соціальної взаємодії іншого кола учасників, а отже, формування нових форм соціального капіталу. Ф.Фукуяма наводить як приклад болісний процес трансформації японських корпорацій 1990-х років, але ці зауваження цілком справедливі й стосовно процесу посткомуністичної соціально-економічної та культурної трансформації.

Як ми зазначали, посткомуністичний досвід з особливою гостротою актуалізував проблему “хибної соціальності” та соціального капіталу, сформованого на її підґрунті. Проблематичними видаються перспективи розвитку позитивно спрямованого соціального капіталу (скажімо, в розумінні П.Бурдьє та Р.Патнема) і дієвого *демократично орієнтованого* громадянського суспільства в країнах, подібних за своїми соціальними обставинами до України, тобто на основі солідарних криміногенних угруповань або в межах родинно-кланових мереж виживання. Задовго до Р.Патнема аналізуючи клієнтурну культуру південної Італії, Е.Бенфільд [21] схарактеризував

такі квазісоціальні замкнені кола групової солідарності в поняттях “аморальної родинності”. Наслідки, описані Е.Бенфільдом, а згодом підтверджені Р.Патнемом, відомі: квазісоціальна клієнтурність, корупція та nepotизм заповнюють вакуум суспільних відносин і фактично створюють порочне коло самовідтворення. Адже громадяни в таких соціумах знаходять розв'язання вирішення своїх проблем у неформальних клієнтурно-патрональних зв'язках, є залежними від них і не відчують ані готовності, ані здатності змінити “правила гри”.

Родинно-кланові стратегії виживання посткомуністичного суспільства виконують у соціетальній сфері компенсаторно-симуляційну функцію, подібну до ролі “народної економіки” за відсутності розвиненої ринкової економіки. Це є цілком закономірним, з огляду на те, що клієнтизм та корупція як соціальні явища мають свій ґрунт та прояви, передусім, у соціально-економічній сфері. Водночас подібно до того, як “народна економіка” посткомуністичної України є своєрідним не лише компенсаторним, а й деформуючим чинником щодо перспектив розвитку ринкової економіки, родинно-кланові стратегії виживання блокують перспективи розвитку громадянської солідарності та довіри до інших співвітчизників, які не належать до ближнього родинного кола, а це не є сприятливим соціальним фоном для розвитку соціального капіталу та громадянського суспільства.

Якщо в радянському контексті корупційні та тіншові економічні відносини були певною мірою соціально раціональними стратегіями, орієнтованими на здоровий глузд та ринковий прибуток, то за умов ринкових та демократичних реформ системна корупція та клієнтизм перетворились чи не на головну інституціональну перешкоду розвитку легальних ринкових відносин та громадянського суспільства в Україні. Розблокування та демонтаж такої деформованої суспільної системи є нагальною соціальною потребою суспільств, подібних до українського. Це неминуче передбачає утвердження та розвиток практик і культури контрактних взаємин між людьми, а отже, інституціоналізацію відносин скепсису та контролю (особливо щодо будь-якої влади) заради формування майбутньої не клієнтурної або мафіозної, а громадянської культури довіри та нарощування соціального капіталу.

Соціальний капітал як теоретико-методологічна перспектива

Соціальний капітал, як ми наголошували, є інтегральною якісною характеристикою життєдіяльності суспільства та громади. Як досить переконливо показує Р.Патнем у своїх італійських студіях, соціальний капітал — тобто громадянська культура довіри до людей та інститутів (те, що в західній суспільній літературі часто позначають терміном “узагальнена довіра” — *generalized trust*), соціальна солідарність, а також бажання та здатність громадян співпрацювати заради суспільного інтересу — є важливою передумовою дієвої демократії. Історико-методологічні джерела цієї тези можна простежити в традиції політичної соціології, починаючи з А. де Токвіля аж до класичних досліджень політичної культури 1950–1960-х років.

Освячена Токвілевим авторитетом ця традиція політичної соціології, особливо в її сучасній інтерпретації, постійно шукає розв'язання фундаментальної проблеми соціологічної науки: обґрунтування оптимальних способів перекладу актуальної суспільно-політичної практики мовою вірогідних соціологічних показників. Концепція соціального капіталу наражається на ті самі методологічні проблеми, що виявлялися у дослідженнях політичної культури суспільств. Проблеми ці зводились до вибору та обґрунтування певних соціальних індикаторів, які можна було б формалізувати, виміряти та узагальнити, створивши інтегральний показник, який, своєю чергою, міг би бути адекватно проінтерпретований. Іншими словами, у нашому випадку перед дослідниками постає питання, яким чином соціальний капітал суспільств чи громад може бути адекватно досліджений, вимірний та оцінений.

У відповідях на це питання Р. Патнем фактично не запропонував ніяких методологічних новацій. Як справедливо наголошує американська дослідниця Дж. Коен, у своїх дослідженнях соціального капіталу в Італії, а згодом і в США Р. Патнем звертається до тих самих індикаторів громадянськості, які використовуються в класичних студіях політичної культури, а саме: кількість громадських об'єднань, розповсюдження та читання громадянами місцевої та національної суспільно-політичної преси (як ознака зацікавленості та поінформованості на місцевому та національному рівнях громадського життя), виборча активність, повага до закону, міжособистісна довіра та здатність до співпраці громадян [4, с.217]. Але чи зводиться поняття соціального капіталу лише до цих індикаторів?

У 1995 році Р. Патнем опублікував есе, головною темою якого був бум і занепад соціального капіталу Америки [7]. Матеріал цей спровокував тривалі та активні дебати, які не обмежились суто академічним середовищем, і водночас актуалізував методологічні проблеми аналізу політичної культури та соціального капіталу суспільств. Дослідник зробив свій висновок на підставі аналізу двох показників: зниження виборчої активності американців та зменшення членства в деяких громадських добровільних об'єднаннях (зокрема, клубах для гольфу). За логікою Р. Патнема, це — свідчення зниження рівня взаємозв'язків громадян один із одним та з політичною системою, а отже, ознака тривожної тенденції, що загрожує самому існуванню традицій американської демократії. Погоджуючись із певними міркуваннями щодо трансформації традиційних цінностей громадянської участі та з цікавими спостереженнями щодо ролі засобів масової інформації в деформації публічного простору в США 1990-х років, багато дослідників, однак убачали вузьке місце в аргументації Р. Патнема саме у методологічній невиправданості вимірювання соціального капіталу на основі лише деяких, хоча й важливих показників [4; 13].

Не заглиблюючись у деталі цієї критики, виокремимо в ній, на наш погляд, найважливіші методологічні орієнтири та проблемні питання, які можуть стати у пригоді для розроблення дослідницьких стратегій щодо соціального капіталу та розвитку громадянського суспільства.

1. Які показники суспільної життєдіяльності (а отже, ґрунтовані на них соціологічні індикатори) вичерпним чином відповідають складовим со-

ціального капіталу суспільства? Р.Патнем фокусує свою увагу на рівні розвитку добровільних об'єднань громадян як свідченні існування соціального капіталу та джерела здатності до соціальної співпраці, солідарності та довіри. Але чи можна вилучати з проблемної сфери аналізу соціального капіталу інституціональну діяльність держави як актора формування демократичних інституцій, а також царину правових відносин? На наш погляд, така вузька інтерпретація соціального капіталу, яка за умов розвинених демократій аксіоматично передбачає взаємодію громадянського суспільства з демократичними інституціями держави, не є аксіомою за умов пострадянських демократій. В останніх суспільство і держава все ще функціонально роз'єднані; вони не формують, за виразом угорського дослідника П. Тамаша, "добровільний перетин мереж, асоціацій (з нормами, що їм властиві) як колектив добросесних громадян" [11, с.29]. Тому таке особливе значення для пострадянських суспільств має налагодження взаєморозуміння та соціальної синергії між державною політикою та діями громадян. І демократично орієнтована держава тут справді може і повинна сприяти розвитку соціальної довіри та капіталу в суспільстві.

2. Дослідження соціального капіталу, як зазначалося, зосереджують увагу на формуванні усього спектра довіри в суспільстві — від міжособистісної довіри на рівні громадських об'єднань до інституціональної довіри щодо суспільних норм та інституцій. Але проблемним пунктом такого аналізу є недостатнє осмислення процесів взаємозв'язку та генералізації між різними рівнями суспільної довіри. Яким чином, наприклад, довіра в межах певної групи чи об'єднання трансформується (коли взагалі трансформується) в довіру до незнайомих співвітчизників і чи сприяє міжгрупова довіра формуванню довіри до суспільних інституцій, а також таких складових "узагальненої довіри", як переконання у легітимності інституціональних норм, сприйняття принципів взаємності й соціальної солідарності та впевненість у тому, що всі ці настанови поділяються як керівною елітою, так і звичайними громадянами [4, с.220]? Посткомуністична соціальна практика з характерними для неї довірою до людей та недовірою до державних інституцій якраз і свідчить про проблемність взаємозв'язку різних проявів відносин довіри. Більше того, як справедливо зазначає Дж.Коен, "за відсутності інших підкріплювальних механізмів формування "узагальненої довіри" (таких, як незалежна судова система або прозорі та підзвітні демократичні інституції. — В.С.) участь в об'єднаннях та членство в соціальних мережах можуть сприяти партикуляризму, локалізму, нетерпимості, виключенню та недовірі до інших, закону й уряду" [4, с.220].

Зрештою, як оцінити потенціал соціального капіталу і чи трансформується цей потенціал у нові соціокультурні форми? Теза Р.Патнема про занепад американського капіталу, як твердять його критики, є не зовсім переконливою не лише через обмежений вибір індикаторів, а й тому, що американський дослідник не брав до уваги сучасні історико-культурні тенденції трансформації суспільної та громадянської активності своїх співвітчизників. Зокрема, як свідчить дослідження американського теоретика А.Гіршмана щодо феномена так званого "зсунутого залучення" [22], політична залученість громадян за умов сучасних розвинених демократій стає доволі

епізодичною та дедалі більше орієнтованою на розв'язання конкретних проблем, часто місцевого характеру. Звідси можливе зниження показників членства громадян у політичних партіях, профспілках або традиційних добровільних об'єднаннях. Проте це не свідчить, на думку дослідників [4, с.225], про втрату здатності громадян до політичної мобілізації на національному або місцевому рівнях у разі загрози суспільним інтересам.

Характерні процеси у контексті цієї тези відбуваються в посткомуністичних суспільствах. Незначні статистичні показники членства громадян у наявних громадських організаціях в Україні, частково зумовлені пострадянськими традиціями недовіри до будь-яких форм громадянської активності, "компенсуються" високою оцінкою громадянами цінностей та ідеалів громадянського демократичного суспільства, таких як свобода слова, можливості громадської активності, а також відкритої критики та контролю діяльності владних структур. Як справедливо зазначає український соціолог В.Матусевич, такий розрив між актуальною практикою та цінностями громадянського суспільства "дає підстави... стверджувати про наявність поряд з правовими ще й ідеологічних (ціннісних) передумов становлення громадянського суспільства в Україні" [23, с.208]. І ця перспектива створює, на нашу думку, резервні можливості формування соціального капіталу громадянської участі та розгортання громадянських ініціатив у країні.

Література

1. Бусова Н. Культурные корни социального капитала // Социологические исследования. — 1999. — № 8. — С. 144–148.
2. Гугнін Е., Чепак В. Феномен соціального капіталу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 1. — С.49–57.
3. Колодій А. На шляху громадянського суспільства. — Львів, 2002.
4. Cohen J. Trust, Voluntary Association and Workable Democracy: The Contemporary American Discourse of Civil Society // Democracy and Trust / Ed. by M.Warren. — Cambridge, 1999. — P.208–248.
5. Патнам Р., Леонарді Р., Нанетті Р.Й. Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії. — К., 2001.
6. Putnam R.. The Prosperous Community. Social Capital and Public Life // The American Prospect. — 1993. — Vol. 4. — № 13. — P. 1–8.
7. Putnam R. Bowling Alone: America's Declining Social Capital // Journal of Democracy. — 1995. — Vol.6. — № 1. — P. 65–78.
8. Social Capital. A Multifaceted Perspective / Ed. by P.Dasgupta, I.Serageldin. — Washington, 2000.
9. Rose R. Getting Things Done in an Antimodern Society: Social Capital Networks in Russia // Social Capital. A Multifaceted Perspective / Ed. by P.Dasgupta, I.Serageldin. — Washington, 2000. — P.147–171.
10. Степаненко В. "Кому потрібне громадянське суспільство?": соціальний капітал та проблеми формування громадянської ідентичності в Україні // Войтенко О.Т., Гончарук О.С., Привалов Ю.О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. — К., 2002. — С.334–341.
11. Тамаш П. Социальный капитал и гражданское общество в условиях постсоциализма (на примере России). Вопросы для будущих исследований // Проблемы розвитку

соціологічної теорії. Матеріали III Всеукраїнської соціологічної конференції. — К., 2003. — С.22–31.

12. *Bourdieu P.* Forms of Capital // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / Ed. by J.G.Richardson. — N. Y., 1983. — P.241–258.

13. *Paxton P.* Is Social Capital Declining in the United States? A Multiple Indicator Assesment // American Journal of Sociology. — 1999. — Vol.105. — № 1. — P. 88–127.

14. *Бурдьє П.* Практический смысл. — СПб., 2001.

15. *Coleman J.* Social Capital in the Creation of Human Capital // Social Capital. A Multifaceted Perspective / Ed. by P.Dasgupta, I.Serageldin. — Washington, 2000. — P.6–39.

16. *Arrow K.* Observations on Social Capital // Social Capital. A Multifaceted Perspective / Ed. by P.Dasgupta, I.Serageldin. — Washington, 2000. — P.3–5.

17. *Фукуяма Ф.* Социальный капитал // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / Под ред. Л.Харрисона, С.Хантингтона. — М., 2002. — С.129–149.

18. *Howard M.* Free not to Participate: the Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe. — Glasgow, 2000.

19. Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін (1994–1999 рр.). — К., 1999; Українське суспільство: моніторинг — 2000 р. — К., 2000; Українське суспільство: десять років незалежності. Соціологічний моніторинг та коментар науковців. — К., 2001; Україна — 2002. Моніторинг соціальних змін. — К., 2002; Українське суспільство — 2003: соціологічний моніторинг. — К., 2003.

20. *Головаха Є.* Головні тенденції розвитку українського суспільства у світлі результатів соціологічного моніторингу 1994–2003 років // Українське суспільство — 2003: соціологічний моніторинг. — К., 2003. — С.537–543.

21. *Banfield E.* The Moral Basis of a Backward Society. — N. Y., 1958.

22. *Hirschman A.* Shifting Involvements. — S.L., 1982.

23. *Матусевич В.* Громадянське суспільство в Україні: передумови становлення // Україна — 2002: Моніторинг соціальних змін. — К., 2002. — С.204–208.